

BARNE-, LIKESTILLINGS- OG
INKLUDERINGSDEPARTEMENTET

Handlingsplan

Handlingsplaner mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse (2012)

BARNE-, LIKESTILLINGS- OG
INKLUDERINGSDEPARTEMENTET

Handlingsplan

Handlingsplaner mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse (2012)

Forord

Vi må kjempe for at unge jenter og gutter skal kunne ta egne valg om sitt liv og sin fremtid, også valg av livsledsager. Derfor er det viktig for meg å bekjempe tvangsekteskap. På samme måte skal barn og unge få bestemme over egen kropp. Det er min plikt å sikre at unge jenter og kvinner ikke blir utsatt for de store helsemessige konsekvensene som kjønnslemlestelse innebærer.

De som utsettes for disse overgrepene eller er i fare for det, må få den hjelpen de trenger. Det handler om å nekte å akseptere holdninger som undertrykker enkeltindividet, og om å slåss mot sosial kontroll og for den enkeltes rett til å bestemme over sitt eget liv. Alvorlige overgrep mot barn og unge kan ikke bortforklares med kulturforskjeller. Handlinger som baserer seg på oppfatninger om ære, skam og kvinners plass i samfunnet, må konfronteres og straffefølges hvis de strider mot norsk lov. Samtidig skal vi bidra til at familier får hjelp til å håndtere problemer knyttet til utfordringer som kan oppstå i møtet mellom kulturer og mellom generasjoner. Målet må være velfungerende familier som står sammen, ikke smertefulle brudd.

Regjeringen har hatt som mål å styrke den offentlige forankringen av arbeidet. Mye er oppnådd, og vi kan vise til gode resultater gjennom:

- økt bevissthet i offentlig sektor og i befolkningen
- økt kompetanse og samarbeid i offentlig sektor
- flere tilgjengelige hjelpetiltak

Tiltakene som er iverksatt omfatter en rekke viktige områder: individuell hjelp for ungdom, bedre helsetilbud til jenter og kvinner, styrket rettslig vern, kompetanseheving i hjelpeapparatet, informasjon, holdningsskapende arbeid og internasjonalt samarbeid. En stor del av tiltakene er gjennomført eller ført over i ordinær drift, men det er fortsatt behov for en særlig innsats i arbeidet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse i 2012.

Handlingsplanene er utarbeidet i samarbeid mellom syv departementer, og Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet har hovedansvaret for koordineringen.

Jeg vil i løpet av 2012 vurdere hvordan innsatsen mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse skal innrettes fremover.

Audun Lysbakken

Forord		3
Kapittel 1	Innledning	7
KAPITTEL 2	HANDLINGSPLANENES TILTAK I 2012	10
	Fellestiltak	11
	Tiltak mot tvangsekteskap	11
	Tiltak mot kjønnslemlestelse	11
KAPITTEL 3	FELLESTILTAK	12
	Nettverkssamlinger	12
	Kompetanseteamet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse	13
	Ordningen med minoritetsrådgivere	14
	Integreringsrådgivere på utenriksstasjoner	14
	Økonomisk støtte til frivillige organisasjoner	15
	Kompetanseheving av politiet	15
	Informasjon til forstandere	16
	Norskopplæringen	16
	Ung.no	17
	Ressursmaterieell for elever og lærere	17
KAPITTEL 4	TILTAK MOT TVANGSEKTESKAP	18
	Videreføre lokale samarbeidsprosjekter i regionene	18
	Informasjonstiltak	19
	Familievernet	20
	Bo- og støttetilbud til unge under 18 år	20
	Bo- og støttetilbud til unge over 18 år	20
	Videreføre støtte til lavterskeltilbud til ungdom i krise	21
	Bistand fra utenriksstasjonene til unge utsatt for tvangsekteskap	22
	Samarbeid med myndigheter i opprinnelsesland og i Norge	23
	Tvangsekteskap på den internasjonale agenda	23
	Nordisk samarbeid	24
KAPITTEL 5	TILTAK MOT KJØNNSLEMLESTELSE	25
	Nasjonal kompetansefunksjon ved NKVTS	25
	Kompetanseheving av ansatte i barnevernet	26
	Informasjonstelefon om kjønnslemlestelse	26
	Internasjonal innsats	27
KAPITTEL 6	TILTAK SOM VIDEREFØRES I ORDINÆR DRIFT ELLER AVSLUTTES I 2011	28
	Tvangsekteskap	28
	Lovverket mot tvangsekteskap skal håndheves effektivt	28
	Tvangsekteskap skal forebygges	29
	Kompetanse og samarbeid skal styrkes	30
	Hjelpetiltakene skal være gode og tilgjengelige	31
	Internasjonal innsats og samarbeid skal styrkes	31
	Kunnskap og forskning skal styrkes	32
	Kjønnslemlestelse	32
	Effektiv håndheving av lovverket	32
	Økt kompetanse og kunnskapsformidling	33
	Forebygging og holdningsskapende arbeid i berørte miljøer	34
	Tilgjengelige helsetjenester	35
	Styrket innsats ved ferier	36
	Styrket internasjonal innsats	36
	Evalueringsplanen	36

Kapittel 1 - Innledning

Handlingsplanene mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse (2012) er en videreføring av Handlingsplan mot tvangsekteskap (2008-2011) og Handlingsplan mot kjønnslemlestelse (2008-2011).

Regjeringens målsetting i innsatsen mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse, er å hindre at overgrepene finner sted. Regjeringen har over lengre tid hatt en innsats mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse gjennom flere handlingsplaner. Den offentlige innsatsen har blitt styrket og mange av tiltakene er nå implementert i den ordinære driften. Tiltakene som er gjennomført omfatter individuell hjelp, herunder krisehjelp for ungdom og behandlingstilbud, styrket rettslig vern, kompetanseheving i hjelpeapparatet og samordning av hjelpeapparatet, informasjon, holdningsskapende arbeid og internasjonalt samarbeid.

Den norske stat er forpliktet til å beskytte alle innbyggere mot overgrep. Derfor var ett av hovedmålene med de foregående planene å styrke den offentlige innsatsen og få forankret feltet i offentlig sektor. Det har i perioden 2008 – 2011 vært gjort et omfattende arbeid for å heve kompetansen, samt å øke bevisstheten rundt tvangsekteskap og kjønnslemlestelse. Flere tiltak har hatt som mål å styrke samarbeidet mellom offentlige instanser for å kunne gi effektiv og god hjelp til dem det gjelder. Arbeidet ser ut til å gi ønskede resultater, blant annet blir flere saker avdekket enn tidligere.

Arbeidet er omfattende og en særskilt innsats må skje over tid. Derfor blir flere av tiltakene videreført i 2012. I tillegg er mange viktige tiltak allerede overført til ordinær drift. Andre tiltak er gjennomført og avsluttet. Tiltak som er overført til ordinær drift eller som er avsluttet omtales avslutningsvis i dette dokumentet.

For å tydeliggjøre og styrke det offentlige ansvaret, er kriseboligene for personer i fare for eller utsatt for tvangsekteskap blitt innlemmet i et nasjonalt bo- og støttetilbud. Disse ble tidligere disponert av Oslo Røde Kors og Selvhjelp for innvandrere og flyktninger (SEIF). Handlingsplan mot tvangsekteskap (2008-2011) har lagt særskilt vekt på å styrke skolens rolle gjennom minoritetsrådgiverordningen. Dette har så langt virket som et godt lavterskeltilbud som har bidratt til både å fange opp saker relativt tidlig, og til å videreutvikle kompetansen på feltet. Denne kunnskapen har vært viktig i det forebyggende arbeidet.

Integreringsrådgiverordningen på utvalgte utenriksstasjoner har bidratt både til å heve kompetansen på utenriksstasjonene, og til å utvikle gode rutiner for hvordan fange opp saker og hjelpe dem som er utsatt for tvangsekteskap. Ordningen har videre bidratt til kompetanse om opprinnelseslandenes kultur, praksis og lovverk særskilt om ekteskap, men også om kjønnslemlestelse. Dette arbeidet har synliggjort hvordan innvandrerbefolkningen i Norge kan være

påvirket av det som skjer i opprinnelseslandene, og vi har fått kunnskap om hvordan vi kan handle i tråd med det. Det viser derfor hvor viktig det er å være bevisst på migrasjonsaspektet for å lykkes i det forebyggende arbeidet.

Det nasjonale Kompetanseteamet mot tvangsekteskap er nå en permanent ordning, og fikk flere oppgaver i forrige planperiode. Teamet har hatt en stor økning i saker, og det har befestet sin rolle som veiledende instans for offentlig sektor. Det er samtidig avdekket kompetansebehov i flere etater, og det er derfor behov for en videreutvikling av teamet.

Gjennom Handlingsplan mot kjønnslemlestelse (2008-2011) er det gjennomført en rekke tiltak for å bedre helsetilbudet til jenter og kvinner som har vært utsatt for kjønnslemlestelse. Det har også vært lagt vekt på å styrke det forebyggende arbeidet innenfor helsesektoren. Dette er tiltak som har vært forankret i helsesektoren, og som nå er blitt innlemmet i den ordinære driften. Det er også foretatt endringer i lovverket, samt utviklet veiledere og retningslinjer for effektiv håndheving av lovverket. Nasjonalt kunnskapssenter mot vold og traumatisk stress (NKVTS) har fremskaffet ny kunnskap på feltet gjennom sitt forskningsprogram. De vil fortsette dette arbeidet i 2012.

Det forebyggende arbeidet mot kjønnslemlestelse vil nå styrkes ved at feltet innlemmes i oppgavene til minoritets- og integreringsrådgivere, samt gjennom en utvidelse av mandatet til Kompetanseteamet mot tvangsekteskap fra og med 2012. Dette vil styrke både det individuelle-, nasjonale- og internasjonale perspektivet, og øke kompetansen om kjønnslemlestelse i offentlig sektor.

Lesbiske, homofile, bifile og transpersoner (LHBT) anses som en særlig sårbar gruppe. Det er bevilget tilskudd til Skeiv Verden til forebyggende og holdningsskapende arbeid mot tvangsekteskap i perioden 2008-2011. Det skal fortsatt være fokus på LHBT i 2012.

Frivillige organisasjoner

De frivillige organisasjonene har gjort en god innsats og vært pådrivere i arbeidet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse. Disse organisasjonenes innsats vil være svært viktig i arbeidet fremover.

De frivillige organisasjonene har en viktig rolle i det holdningsskapende arbeidet, og som sentral kontaktpunkt mellom det offentlige hjelpeapparatet og aktuelle miljøer. Organisasjonene kan spre kunnskap om hjelpeapparatet og eksisterende hjelpetilbud i de aktuelle miljøene, og de kan henvise personer med behov for hjelp til hjelpetilbudene. De vil også ha tillit i miljøer det offentlige hjelpeapparatet vanskelig når frem til, og kan på denne måten bidra til at flere i målgruppen får kjennskap til tilbudet i det offentlige hjelpeapparatet. Frivillige organisasjoner er viktige aktører i et lokalsamfunn, og de kan i samarbeid med lokale myndigheter utgjøre en viktig ressurs for å motvirke sosial isolasjon og for å bistå personer som har måttet flytte grunnet fare for tvangsekteskap.

De frivillige organisasjonene har også en viktig rolle ovenfor det offentlige ved å peke på utfordringer og problemer i det offentlige tilbudet. De er i mange situasjoner best egnet til å følge opp de personene som faller utenfor, og bidra til at de får den hjelpen de trenger fra det offentlige.

Videreføringen av innsatsen

Det er viktig å registrere og måle effekter og resultater av arbeidet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse. Derfor har handlingsplanene blitt følgevaluert av henholdsvis Institutt for samfunnsforskning (ISF) og Oxford Research.

Innsatsen mot tvangsekteskap har gitt resultater og ISF konkluderer i sin andre delrapport med at handlingsplanen har ført til at både hjelpetiltak og det forebyggende arbeidet mot tvangsekteskap er blitt styrket.

Likevel blir unge mennesker fremdeles utsatt for tvangsekteskap i Norge eller ved besøk i foreldrenes opprinnelsesland. I 2012 legges det vekt på å

forankre de store tiltakene som ordningen med minoritetsrådgivere og integreringsrådgivere ytterligere, samt videreføre kompetansehevede og informasjonsspredende tiltak. Planen vektlegger også lokal og regional forankring gjennom å videreutvikle Kompetanseteamet mot tvangsekteskap.

Oxford Research har kommet med tre delrapporter så langt. Rapportene vil inngå som en del av grunnlaget for det videre arbeidet.

Arbeidet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse har hatt egne handlingsplaner. Det øvrige arbeidet mot vold i nære relasjoner har siden 2004 vært forankret i handlingsplanene «Om vold i nære relasjoner» (2004-2007) og «Vendepunkt» (2008-2011). Det skal utarbeides en melding til Stortinget om status for innsatsen mot vold i nære relasjoner. En handlingsplan om vold i nære relasjoner vil bli fremmet i tilknytning til meldingen.

Regjeringen vil i løpet av 2012 vurdere hvordan innsatsen mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse bør innrettes fremover. Det vil derfor settes ned en arbeidsgruppe som skal vurdere den videre innsatsen.

Underlivsundersøkelser

Tilbud om samtale og frivillige underlivsundersøkelser var ikke et tiltak i Handlingsplan mot kjønnslemlestelse (2008-2011), men ble lansert høsten 2008. Tilbudet ble beskrevet i rundskriv fra Helse- og omsorgsdepartementet og i veileder fra Helse- og omsorgsdepartementet (2009). Det ble innfasert høsten 2009 og våren 2010 i utvalgte bydeler i Oslo og i noen kommuner. Tilbudet ble landsomfattende fra våren 2011, med revidert veileder fra Helsedirektoratet (2011). Nasjonalt kunnskapscenter mot vold og traumatisk stress (NKVTS) har fått i oppdrag å foreta en gjennomgang av ordningen.

Ansvarlige departementer

Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet (BLD) har koordineringsansvar for regjeringens arbeid mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse. I tillegg til BLD er Arbeidsdepartementet (AD), Helse- og omsorgsdepartementet (HOD), Justis- og politidepartementet (JD), Kunnskapsdepartementet (KD), Kulturdepartementet (KUD) og Utenriksdepartementet (UD) ansvarlig for tiltakene i handlingsplanene. Hvert departement har hovedansvar for å gjennomføre tiltak innenfor sitt eget ansvarsområde, og er samarbeidspartner for gjennomføring av andre tiltak. Det departement som står oppført først som ansvarlig for tiltaket i disse planene, har hovedansvar for at tiltaket blir gjennomført.

Kapittel 2 - Handlingsplanenes tiltak i 2012

FELLESTILTAK**Side 12-17**

1. Videreføre årlige tverrfaglige regionale nettverkssamlinger (BLD)
2. Styrke og videreutvikle Kompetanseteamet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse (BLD)
3. Videreføre ordningen med minoritetsrådgivere (BLD)
4. Videreføre ordningen med integreringsrådgivere på utenriksstasjoner (BLD)
5. Videreføre den økonomiske støtten til frivillige organisasjoners forebyggende og holdningsskapende arbeid (BLD)
6. Styrke og videreføre kompetansehevingen i politidistriktene (JD)
7. Involvere trossamfunnene i arbeidet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse (KUD)
8. Bevisstgjøre deltakere i norskopplæringen om vold i nære relasjoner, herunder tvangsekteskap og kjønnslemlestelse (BLD)
9. Videreføre nettbasert spørsmåls- og svartjeneste med tilrettelagt informasjon til ungdom ved ung.no (BLD)
10. Ressursmateriell om tvangsekteskap og kjønnslemlestelse til bruk for elever og lærere (KD)

TILTAK MOT TVANGSEKTESKAP**Side 18-24**

11. Videreføre lokale samarbeidsprosjekter i regionene (BLD)
12. Videreutvikle nettstedet tvangsekteskap.no (BLD)
13. Ha oversikt over informasjonsmateriell tilpasset ulike målgrupper (BLD)
14. Styrke familievernets kompetanse og innsats i tvangsekteskapsaker (BLD)
15. Videreføre bo- og støttetilbudet til unge under 18 år (BLD)
16. Videreføre bo- og støttetilbudet til unge over 18 år (BLD)
17. Videreføre støtte til lavterskeltilbud til ungdom i krise (BLD)
18. Heve kompetansen i utenriktjenesten (UD)
19. Utvikle samarbeid mellom myndigheter og organisasjoner i Norge og i foreldrenes opprinnelsesland (UD)
20. Ta opp tvangsekteskap i politiske samtaler med andre land (UD)
21. Videreføre styrkingen av nordisk samarbeid (BLD)

TILTAK MOT KJØNNSLEMLESTELSE**Side 25-27**

22. Videreføre den nasjonale kompetansefunksjonen rettet mot kjønnslemlestelse etablert ved NKVTS (BLD)
23. Videreføre kompetansehevende tiltak rettet mot den kommunale barnevernstjenesten (BLD)
24. Videreføre informasjonstelefonen om kjønnslemlestelse (BLD)
25. Ta opp kjønnslemlestelse i politiske samtaler med andre land (UD)
26. Informasjon om det norske lovverket mot kjønnslemlestelse skal formidles til myndigheter i relevante land (UD)
27. Formidle erfaringer og resultater fra internasjonalt arbeid mot kjønnslemlestelse (UD)

Kapittel 3 - Fellestiltak

Selv om tvangsekteskap og kjønnslemlestelse er forskjellige typer overgrep, er det de samme instansene i hjelpeapparatet som forebygger og bekjemper alle former for vold i nære relasjoner. Dette kapitlet omhandler tiltak hvor det er naturlig å se tvangsekteskap og kjønnslemlestelse i en sammenheng.

Nettverkssamlinger

Siden 2008 har Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet (Bufdir) hatt ansvar for å gjennomføre årlige regionale nettverkssamlinger for tjenesteapparatet som arbeider mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse. Formålet har vært kompetanseutvikling, erfaringsoverføring, bedre samarbeidsrutiner og utvikling av god praksis. Det er i planperioden etablert et godt samarbeid om oppgaven mellom Barne-, ungdoms- og familieetatens regioner, de regionale resurssentrene om vold, traumatisk stress og selvmordsforebygging (RVTS) og fylkesmannsembetene.

Innholdet i kompetansehevingen i 2012, må fastsettes med utgangspunkt i lokale behov. I tillegg til å formidle fagkunnskap om temaene, er tverretattlig samarbeid og konkrete samarbeidsmodeller sentrale temaer. Det er ønskelig at nettverkssamlingene er tverrfaglige og at både det psykiske og fysiske perspektivet ivaretas.

De enkelte regionene skal i løpet av 2012 også vurdere hvordan arbeidet med kompetansehevingen kan bli videreført og forankret etter 2012. Denne vurderingen bør sees i sammenheng med etableringen av de regionale kompetansenettverkene.

TILTAK 1

Videreføre årlige tverrfaglige regionale nettverkssamlinger (BLD)

Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet får i oppdrag å videreføre de tverrfaglige regionale nettverkssamlingene om tvangsekteskap og kjønnslemlestelse i 2012.

I 2012 skal Integrerings- og mangfoldsdirektoratets regionkontorer innlemmes i samarbeidet om samlingene.

Det skal også være et særlig fokus på å involvere arbeids- og velferdsforvaltningen, skolen, helse-tjenesten og frivillige organisasjoner.

Ansvarlig: BLD, AD, HOD, JD og KD

Kompetanseteamet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse

Kompetanseteamet mot tvangsekteskap ble opprettet november 2004 og er en permanent ordning. Gjennom Handlingsplan mot tvangsekteskap (2008-2011) har teamet blitt styrket og fått tilført ekstra oppgaver. Det er et tverretattlig, landsdekkende team som består av representanter fra Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet (Bufdir), Politidirektoratet (POD), Utlendingsdirektoratet (UDI) og Integrerings- og mangfoldsdirektoratet (IMDi). IMDi har det koordinerende ansvaret. Kompetanseteamet gir råd, veiledning og assistanse til førstelinjetjenesten i arbeidet med konkrete saker som omhandler tvangsekteskap eller andre former for æresrelatert vold. Siden januar 2010 administrerer det også refusjonsordningen for utgifter til hjemsendelse til Norge ved tvangsgifte eller fare for tvangsgifte. Ordningen gjelder også ved kjønnslemlestelse. Videre er kompetanseteamet kontaktpunkt for Utenriksdepartementet (UD) i forbindelse med retur i utenlandssaker, for å foreta den nødvendige koordineringen med berørte etater i Norge. Fra mars 2009 har teamet hatt ansvaret for å koordinere og tildele plass i det nasjonale bo- og støttetilbudet for personer over 18 år som er utsatt for tvangsekteskap eller trusler om tvangsekteskap.

Kompetanseteamet har hatt en jevn økning i antall saker de første årene, og en sterk økning i antall saker siden 2009. Fra opprettelsen i 2004 og frem til og med juli 2011 håndterte teamet 1636¹ saker. Økningen i antall saker vedrørende tvangsekteskap forteller derimot ikke noe om omfanget av tvangsekteskap i samfunnet, og betyr heller ikke at det er flere som blir tvangsgiftet enn tidligere. Det at flere henvender seg, kan tyde på at det er en økende bevissthet om egne rettigheter og muligheter for å få hjelp.

Om lag 60 prosent av sakene til kompetanseteamet dreier seg om personer over 18 år. Disse personene er ofte avhengig av hjelp fra arbeids- og velferdsforvaltningen. Evalueringen foretatt av Institutt for samfunnsforskning (ISF) påpeker behov for å styrke

kompetansen i denne etaten. Kompetanseteamet har også behov for å få styrket sin kompetanse på feltet til arbeids- og velferdsforvaltningen ved å utvide teamet med en representant fra Arbeids- og velferdsdirektoratet (AVdir).

Utdanningsdirektoratet (Udir) og UD er viktige aktører i arbeidet mot tvangsekteskap, kjønnslemlestelse og æresrelatert vold. Det er derfor viktig at det sikres oppdatering av kunnskap om disse fagområdene hos dem.

TILTAK 2

Styrke og videreutvikle Kompetanseteamet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse (BLD)

Mandatet til Kompetanseteamet mot tvangsekteskap utvides til også å omfatte kjønnslemlestelse, og teamet endrer navn til Kompetanseteamet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse. Kompetanseteamet utvides med en representant fra Helsedirektoratet og en fra AVdir. Videre utvides UDIs og Bufdirs stillingsandel. Det oppnevnes også faste kontaktpersoner i UD og Udir.

I tillegg til det nasjonale kompetanseteamet opprettes det regionale koordinatorstillinger. Stillingene legges til IMDi. Det skal utarbeides mandat for koordinatorstillingene, og mandatet til det nasjonale teamet skal revideres.

Det forutsettes samarbeid på regionalt nivå fra Politiet, Barne-, ungdoms- og familieetaten, arbeids- og velferdsforvaltningen, UDI, skoleeiere og relevante kompetansemiljøer som Regionale ressursentre om vold, traumatisk stress og selvmordsforebygging (RVTS), samt minoritetsrådgivere og Fylkesmannen. Andre aktører kan delta ved behov.

Ansvarlig: BLD, AD, HOD, JD, KD og UD

¹ "Sakene omfatter kategoriene frykt for/gjennomført tvangsekteskap, frykt for å bli/etterlatt i utlandet, trusler/vold og ekstrem kontroll."

Ordningen med minoritetsrådgivere

Evalueringen fra Institutt for samfunnsforskning (ISF) viser at minoritetsrådgiverordningen ser ut til å treffe ungdommene der de er, og fungerer som et lavterskeltilbud som kan fange opp saker tidligere enn andre deler av hjelpeapparatet. Dette tydeliggjør behovet for den individrettede delen av ordningen. ISF anbefaler også å øke fokuset på ungdomskolen, med vekt på det forebyggende arbeidet og foreldresamarbeid. Det er behov for kompetanse og rutiner også på ungdomstrinnet.

Evalueringen synliggjør samtidig at det fortsatt knytter seg store utfordringer til forankringen av arbeidet mot tvangsekteskap i skolen. Dette viser at det fortsatt er behov for at Integrerings- og mangfoldsdirektoratet har et pådriveransvar i det forebyggende arbeidet mot tvangsekteskap i skolen, og at det er behov for en ytterligere forankring av ordningen.

TILTAK 3

Videreføre ordningen med minoritetsrådgivere (BLD)

Minoritetsrådgiverne skal utgjøre et viktig lavterskeltilbud for elever på ungdomstrinnet og på videregående skoler. De skal arbeide forebyggende mot tvangsekteskap, kjønnslemlestelse og æresrelatert vold. Minoritetsrådgiverne skal bidra til kompetanseutvikling og kompetanseheving i skolesektoren og hos samarbeidspartnere. De skal etablere og videreutvikle samarbeid med aktuelle samarbeidspartnere i offentlig sektor, og med frivillige organisasjoner.

Ansvarlig: BLD og KD

Integreringsrådgivere på utenriksstasjoner

Integreringsrådgivernes mandat overlapper innsatsen som allerede foregår ved utenriksstasjonene når det gjelder konsulære oppgaver. Evalueringen fra Institutt for samfunnsforskning (ISF) viser at integreringsrådgiverne har bidratt positivt til å synliggjøre og kunnskapsforankre et eksisterende arbeidsområde ved utenriksstasjonene.

Arbeidet med enkeltsaker har vist at forhold i opprinnelseslandet og nære bånd til familien der er sterkt førende for normer og praksis for ekteskapsinngåelse blant minoritetsgrupper i Norge. Ekteskapsarrangementer besluttes og iverksettes ofte i opprinnelseslandet. Ordningen med integreringsrådgivere har bidratt til at denne transnasjonale dimensjonen har blitt tydeliggjort og i økende grad tatt hensyn til i det forebyggende arbeidet. Økt kunnskap og bevissthet om situasjonen i opprinnelseslandene, og dynamikken mellom minoritetsbefolkningen i Norge og kulturen i hjemlandet, fremheves av ISF som et viktig bidrag til inkluderingsarbeidet i Norge. Erfaringene viser at saker knyttet til transnasjonale ekteskap og andre familierelaterte saker på utenriksstasjonene er komplekse. Det er behov for å definere disse sakene inn i et bredere arbeidsfelt på utenriksstasjonen som omfatter kvinne-, familie- og kjønns spørsmål. I tillegg til henvendelser som gjelder fare for tvangsekteskap eller gjennomførte tvangsekteskap, har integreringsrådgiverne vært involvert i sammensatte typer familierelaterte saker.

TILTAK 4**Videreføre ordningen med integreringsrådgivere på utenriksstasjoner (BLD)**

Ordningen med integreringsrådgivere på utenriksstasjoner skal videreføres. De skal bidra til styrket innsats mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse, herunder arbeidet med saker som omhandler personer som er etterlatt i utlandet. Arbeidet skal sees i sammenheng med Utenriksdepartementets innsats for likestilling og menneskerettigheter. Kompetansen om tvangsekteskap, kjønnslemlestelse og æresrelatert vold i arbeidet med utlendings- og konsulærsaker skal fortsatt styrkes, slik at utenriksstasjonene kan yte best mulig bistand i slike saker. Nettverk som er opparbeidet ved utenriksstasjonene, skal opprettholdes og videreutvikles.

Integreringsrådgiverne skal bidra til å øke kompetansen i det norske hjelpeapparatet om transnasjonale familieliv som følge av migrasjon. De skal også bidra med kunnskap om integrering og diasporaens situasjon i Norge på utenriksstasjonene. Integreringsrådgiverne skal i samarbeid med Integrerings- og mangfoldsdirektoratet, Utlendingsdirektoratet og Utenriksdepartementet ha ansvar for opplæring av ansatte på utenriksstasjonene før utsending.

Ansvarlig: BLD, UD og JD

Økonomisk støtte til frivillige organisasjoner

Frivillige organisasjoner som arbeider mot kjønnslemlestelse og tvangsekteskap gjør en viktig innsats. Organisasjonene representerer viktige kanaler inn i egne miljøer, og har i mange tilfeller andre typer nettverk, tillit og troverdighet enn det offentlige. Ved å mobilisere sine medlemmer når organisasjonene mange i målgruppen. Institutt for samfunnsforskning (ISF) peker i sin evaluering på at tilskudds-

ordningen har synliggjort et potensial for å engasjere frivillige organisasjoner i forebyggende arbeid mot tvangsekteskap. Dette har gitt tilgang til nye arenaer og bidratt til utvikling av nye metoder i dette arbeidet.

Integrerings- og mangfoldsdirektoratet (IMDi) forvalter en tilskuddsordning til frivillige organisasjoners arbeid mot tvangsekteskap. Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet har forvaltet en tilsvarende ordning i arbeidet mot kjønnslemlestelse. Enkelte organisasjoner jobber med begge temaene, til dels overfor de samme målgruppene og søker dermed om tilskudd fra begge hold. Det vil gi bedre muligheter til standardisering og effektivisering hvis samme instans forvalter begge ordningene. En samlet tilskuddsforvaltning vil dessuten gi offentlig sektor bedre mulighet til å styre virkemidlene mest mulig formåls effektivt. IMDi vil derfor få ansvar for å forvalte begge tilskuddsordningene fra 2012.

TILTAK 5**Videreføre den økonomiske støtten til frivillige organisasjoners forebyggende og holdningsskapende arbeid (BLD)**

Støtten til frivillige organisasjoners forebyggende og holdningsskapende arbeid mot kjønnslemlestelse og tvangsekteskap skal samordnes og videreføres som én tilskuddsordning. Ordningen skal forvaltes av Integrerings- og mangfoldsdirektoratet. Direktoratet utarbeider retningslinjer for tilskuddsordningen i eget rundskriv.

Ansvarlig: BLD

Kompetanseheving av politiet

I 2009 gjennomførte Politidirektoratet den nasjonale konferansen «Vold i nære relasjoner» hvor tvangsekteskap og kjønnslemlestelse var et tema det ble lagt særlig vekt på. Politidistriktene ble oppfordret til å

initiere lokale tiltak knyttet til vold i nære relasjoner, herunder tvangsekteskap og kjønnslemlestelse. Flere politidistrikt mottok i 2009, med bakgrunn i innsendte søknader, støtte til lokale tiltak knyttet til kompetanseheving på fagfeltet "vold i nære relasjoner", herunder tvangsekteskap og kjønnslemlestelse. Kompetanseheving er en kontinuerlig prosess, og de kompetansehevende tiltakene i politidistriktene videreføres.

TILTAK 6

Styrke og videreføre kompetansehevingen i politidistriktene (JD)

Politidirektoratet skal videreføre kompetansehevende tiltak for familievoldskoordinatorer, politimestre, utlendingsseksjonene og ledere i alle politidistrikter. Rutiner for å sørge for at kunnskapen oppdateres og at nytilsatte i relevante stillingskategorier får nødvendig opplæring videreføres og videreutvikles. Politidirektoratet skal løpende vurdere behovet for å oppdatere håndboken for familievoldskoordinatorer. Den nyetablerte kompetansegruppen mot tvangsekteskap skal videreføres.

Ansvarlig: JD

Informasjon til forstandere

Det er utarbeidet en veileder for nye forstandere som inneholder informasjon om tvangsekteskap og kjønnslemlestelse. Veilederen skal ferdigstilles innen utgangen av 2011 og tas i bruk fra 1. januar 2012.

TILTAK 7

Involvere trossamfunnene i arbeidet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse (KUD)

Tvangsekteskap er et tema som blir tatt opp med trossamfunnene både i Kulturdepartementets (KUD) dialogmøter med Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn og av fylkesmannsembetene i forbindelse med registrering og godkjenning av trossamfunn og nye forstandere.

KUD vil i møte med Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn informere om regjeringens standpunkt til kjønnslemlestelse, og oppfordre rådet til å videreformidle informasjon om emnet i relevante miljøer, spesielt i forbindelse med at ny handlingsplan lanseres.

En veileder for nye forstandere som skal tas i bruk fra 1. januar 2012, inneholder informasjon om tvangsekteskap og kjønnslemlestelse.

Ansvarlig: KUD

Norskopplæringen

Vox, nasjonalt fagorgan for kompetansepolitikk har utviklet et deltakerhefte på norsk og et hefte for lærerne - «Lærerens bok», som inneholder fagartikler om vold i nære relasjoner, tvangsekteskap og kjønnslemlestelse, samt veiledning til deltakerheftet. Dette materialet er ferdig og ble sendt ut fortløpende til skolene etter hvert som lærerne hadde deltatt på etterutdanningskurs. Det foreligger nå oversettelser til 19 språk. Det er utviklet en nettressurs (www.vox.no/vold) som støtte for lærerens undervisning, hvor blant annet alle oversettelsene ligger.

TILTAK 8**Bevisstgjøre deltakere i norskkopplæringen om vold i nære relasjoner, herunder tvangsekteskap og kjønnslemlestelse (BLD)**

Lærerne som underviser 50 timer samfunnskunnskap skal kompetanseheves om ny læreplan som vil inneholde mål for opplæringen i samfunnskunnskap, nettbasert læringsressurs for opplæringen i samfunnskunnskap og ny prøve i faget. Temaene vold mot barn og andre familiemedlemmer, tvangsekteskap og kjønnslemlestelse vil være en del av etterutdanningstilbudet.

Etterutdanningen vil bli videreført i 2012.

Ansvarlig: BLD og JD

Ung.no

Nettportalen ung.no, som Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet har ansvaret for, står sentralt i regjeringens informasjonsarbeid rettet mot barn og unge. Nettportalen dekker et bredt spekter av emner og nyhetssaker som angår ungdom, og den når ut til et stigende antall brukere. Ung.no har informasjonstoff om vold i nære relasjoner, inkludert tvangsekteskap og kjønnslemlestelse. Nettstedet har en spørsmål- og svartjeneste betjent av fagfolk innen ulike temaer. Ung.no henvender seg til Kompetanseteamet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse og Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress (NKVTS) for bistand når de skal besvare spørsmål om tvangsekteskap og kjønnslemlestelse.

TILTAK 9**Videreføre nettbasert spørsmål- og svartjeneste med tilrettelagt informasjon til ungdom ved ung.no (BLD)**

Spørsmål- og svartjenesten vedrørende tvangsekteskap og kjønnslemlestelse vil bli videreført ved ung.no i 2012.

Ansvarlig: BLD

Ressursmaterieell for elever og lærere

Utdanningsdirektoratet ferdigstilte i 2009 ressursheftet "Undervisning om seksualitet - Et ressurshefte for lærere i grunnskoleopplæringen." Heftet tar for seg ulike tema relatert til seksualitet, også problematikken rundt tvangsekteskap og kjønnslemlestelse. Målgruppen er lærere, helsesøstre, rådgivere og skoleledere. Heftet er sendt til alle grunnskoler og helsestasjoner. Ressursheftet ble revidert våren 2011. Det har nå fått tittelen "Seksualitet og kjønn. Et ressurshefte for lærere i grunnskolen".²

TILTAK 10**Ressursmaterieell om tvangsekteskap og kjønnslemlestelse til bruk for elever og lærere (KD)**

Det skal utvikles egen informasjon tilpasset elever og foreldre som skal oversettes til aktuelle språk. Det vil med utgangspunkt i utarbeidet materieell utvikles et kompetansehevingsopplegg for lærere, rådgivere i skolen og skolehelsetjenesten.

Ansvarlig: KD

² Ressursheftet kan lastes ned fra http://www.udir.no/Laringsmiljo/helse_i_skolen/Undervisning-om-seksualitet--Et-ressurshefte-for-larere-i-grunnskoleopplaringen/

Kapittel 4 - Tiltak mot tvangsekteskap

Et tvangsekteskap kan defineres som et ekteskap som organiseres på en slik måte at minst én av ektefellene:

- ikke har en reell mulighet til å velge å forbli ugift uten å bli utsatt for represalier
- ikke har reell mulighet til å velge en annen partner på tvers av familiens ønsker uten å bli utsatt for represalier
- har samtykket til ekteskap etter utilbørlig press, trusler eller annen psykisk eller fysisk vold.

Den utsattes egen opplevelse av tvang må tillegges stor vekt.³

Tiltakene i dette kapittelet er videreførte tiltak fra Handlingsplan mot tvangsekteskap (2008-2011). Tiltak som er ført over i ordinær drift eller som er avsluttet, omtales i kapittel 6.

Det er en målsetting at jenter og kvinner, gutter og menn, som er eller kan bli utsatt for vold, blir fanget opp og får den hjelpen de har krav på, uansett hvilken offentlig eller privat tjeneste eller institusjon de henvender seg til. Dette forutsetter et bredt og godt samarbeid.

Videreføre lokale samarbeidsprosjekter i regionene

Gjennom Handlingsplan mot tvangsekteskap (2008-2011) ble det etablert lokale samarbeidsprosjekter i utvalgte kommuner. Formålet med prosjektene har blant annet vært å samle og videreutvikle kunnskap på området æresrelatert vold, utvikle klare rutiner for samhandling om og bruk av forskjellige lovverk som finnes på området, og å utarbeide interne rutinebeskrivelser for aktuelle tjenester.

Prosjektene er treårige, hvorav ett er avsluttet – Drammensprosjektet «Æresrelatert vold i Drammen». Prosjektet i Stavanger skal vare ut 2012 og prosjektene

³ http://www.imdi.no/Documents/BrosjyrerHefterHaandbok/Arbeid_mot_tvangsekteskap_net.pdf

i Kristiansand, Trondheim og Skien varer ut 2014. En forutsetning for å få støtte til prosjektene var at de skulle være tverretatlige og forpliktet de tjenester som deltar i samarbeidet.

TILTAK 11

Videreføre lokale samarbeidsprosjekter i regionene (BLD)

Støtten til de etablerte treårige kommunale prosjektene videreføres. Prosjektene følges opp av Integrerings- og mangfoldsdirektoratet.

Ansvarlig: BLD og JD

Informasjonstiltak

Informasjon og holdningsskapende arbeid er viktige elementer i det forebyggende arbeidet. Gjennom å styrke kunnskapen om tvangsekteskap og relatert problematikk i skolen, hjelpeapparatet og befolkningen, kan tvangsekteskap synliggjøres og forebygges. Informasjon til utsatte grupper om hvor man kan få hjelp og hvilken hjelp som kan tilbys, vil trolig bidra til at flere oppsøker hjelpeapparatet.

En av målsetningene i Handlingsplan mot tvangsekteskap (2008-2011) var å nå ut med informasjon om hjelpetiltak til aktuelle grupper. Flere tiltak hadde som formål å utarbeide informasjon og veiledere. Disse tiltakene er gjennomført, og det foreligger mye god informasjon. Det foreligger også nyutviklede rutiner og ny kunnskap om metoder innen kompetanseheving og forebyggende arbeid. Dette er erfaringer og kunnskap som må videreformidles til relevante instanser, organisasjoner og personer som trenger assistanse. Institutt for samfunnsforskning (ISF) sin evaluering viser at en del av de frivillige organisasjonene savner oversikt over hva som foregår i regi av offentlige instanser. Organisasjonene mener de mangler oversikt og informasjon knyttet til hvilke offentlige hjelpetiltak som finnes, blant annet om bo- og støttetilbudet⁴ og hvordan tildeling og

inntak foregår. De etterlyser også oversikt både over det offentlige og andre frivillige organisasjoners forebyggende arbeid; hva som finnes av kompetanse, hvor den finnes og hva slags arbeid som drives. ISF anbefaler å finne metoder og kanaler for å gjøre relevant informasjons- og kursmateriell tilgjengelig.

Prosjektforum ved Universitetet i Oslo fikk i 2011 i oppdrag fra Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet å se på hvordan samarbeidet mellom det offentlige og frivillige organisasjoner kan bedres. De anbefaler blant annet at nettsiden tvangsekteskap.no utvikles, slik at den fremstår som et godt informasjonsverktøy for aktuelle grupper.

TILTAK 12

Videreutvikle nettsiden tvangsekteskap.no (BLD)

Integrerings- og mangfoldsdirektoratet får i oppdrag å utrede hvordan nettsiden tvangsekteskap.no kan utvikles, samt hvem som bør ha ansvar for nettsiden. Utredningen skal også gi et kostnadsoverslag over opprettelse og drift.

Formålet med nettsiden skal være at den blir et godt verktøy for aktuelle grupper, både som informasjonskanal og til kompetanseheving.

Ansvarlig: BLD

TILTAK 13

Ha oversikt over informasjonsmateriell tilpasset ulike målgrupper (BLD)

Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet får ansvaret for å ha oversikt over informasjonsmateriell om tvangsekteskap, og vurdere om materiell bør oppdateres eller om nytt materiell bør utvikles.

Ansvarlig: BLD

⁴ Se nærmere omtale under tiltak 15 og 16.

Familievernet

Familievernet er en statlig finansiert lavterskeltjeneste som gir tilbud til familier, enkeltpersoner og par med samlivs- og relasjonsproblemer. Tilbudet er gratis, og det kreves ingen henvisning. Det finnes i dag 54 familievernkontor i Norge. Familievernet er en viktig del av tjenestetilbudet til unge og familier hvor det er konflikter om valg av ektefelle. Tjenesten jobber med utgangspunkt i hele familien, noe som har stor betydning for en del av denne målgruppen. Tjenestene har også bred erfaring i arbeid med saker med vold i nære relasjoner.

Familievernet har gjennom det tidligere ”Brobyggerprosjektet” opparbeidet kompetanse innen rådgivning for unge utsatt for tvangsekteskap og æresrelatert vold. Kompetansen er i 2010 og 2011 viderefremmet gjennom en omfattende opplæring hvor 11 familievernkontorer lokalisert over hele landet har deltatt. Erfaringene viser at metoden er relevant også for familievernets øvrige arbeid. Kunnskap om vold og traumer er nyttig i saker med vold, uavhengig av landbakgrunn. Større kulturforståelse er nyttig i alle typer saker hvor personene har innvandrerbakgrunn.

TILTAK 14

Styrke familievernets kompetanse og innsats i tvangsekteskapsaker (BLD)

Familieverntjenesten skal bli bedre i stand til å hjelpe unge og familier i konflikt på grunn av tvangsekteskap eller annen æresrelatert vold. Dette skal foregå gjennom systematisk fagutvikling og formidling av kompetanse i tjenesten. Familievernkontorenes tilbud skal omfatte rådgivning og hjelp til å håndtere og bearbeide konflikter, både for de unge og deres familier.

Ansvarlig: BLD

Bo- og støttetilbud til unge under 18 år

Ungdom som kommer i konflikt med familien på grunn av tvangsekteskap eller trusler om tvangsgifte, kan bli nødt til å bryte med familien for en kortere eller lengre periode. Barnevernet har et selvstendig ansvar for å beskytte unge under 18 år som utsettes for trusler om tvangsekteskap eller som rømmer fra et inngått tvangsekteskap. Det er gjennom Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet etablert bo- og støttetilbud til gruppen i alle regioner.

TILTAK 15

Videreføre bo- og støttetilbudet til unge under 18 år (BLD)

Bo- og støttetilbud til unge under 18 år skal utvikles videre i alle regioner. Det er opp til regionene selv å sørge for tilstrekkelig forankring av tilbudet og tilpassning til det øvrige tjenestetilbudet.

Ansvarlig: BLD

Bo- og støttetilbud til unge over 18 år

Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet (Bufdir) har i forrige planperiode etablert et nasjonalt bo- og støttetilbud til personer over 18 år. Boligene som tidligere ble disponert av frivillige organisasjoner, er innlemmet i det nasjonale tilbudet sammen med Bokollektivet ved Oslo krisesenter. Det er i tillegg etablert nye botilbud flere steder i landet, slik at tilbudet nå består av i underkant av 30 plasser totalt.

Etableringen av boligene skjer i samarbeid med, og gjennom direkte tilskudd til utvalgte kommuner. Kompetanseteamet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse koordinerer tilbudet og tildeler plass.

Kommunene er ansvarlige for støttetilbudet, som omfatter miljøterapeutisk arbeid i boligen, nødvendig oppfølging fra tjenesteapparatet og sikkerhet. Sikkerhetsperspektivet ivaretas i samarbeid med politiet. Erfaringene i forrige planperiode viser at samarbeidet i det lokale tjenesteapparatet kan være en utfordring, særlig ved flytting til ny kommune.

Det er et mål at familievernet inngår i støttetilbudet knyttet til botilbudene. Det er derfor gjennomført en omfattende kompetanseheving i klinisk arbeid i saker med æresrelatert vold. Familievernet kan bistå de unge og deres foreldre, i tillegg til å veilede personale knyttet til botilbudene.

En del frivillige organisasjoner som kommer i kontakt med utsatte ungdommer, har en viktig rolle når det gjelder å bistå unge i krise og sikre at de sluses videre i det offentlige hjelpeapparatet. De kan også ha en rolle når unge har etablert seg på nytt bosted, for eksempel gjennom å hjelpe til med å bygge nettverk og bistå med langsiktig oppfølging. Dette samarbeidet må avklares med den enkelte kommune som er ansvarlig for bo- og støttetilbudet.

Høsten 2010 forvaltet Bufdir en refusjonsordning hvor frivillige organisasjoner som hjelper unge i akutt fare for tvangsekteskap, kunne få refundert utlegg til hotell inntil Kompetanseteamet mot tvangsekteskap hadde foretatt en plassering i botilbudet. Krisesentertilbudet er det primære tilbudet i akuttsituasjoner, og en forutsetning for refusjonsordningen var at det ikke var mulig å benytte seg av det kommunale krisesentertilbudet i den aktuelle situasjonen.

Refusjonsordningen skal prøves ut videre i 2012.

TILTAK 16

Videreføre bo- og støttetilbudet til unge over 18 år (BLD)

Bufdir får ansvar for, i samarbeid med involverte kommuner, å videreføre det nasjonale bo- og støttetilbudet for unge over 18 år. Kompetanseteamet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse koordinerer tilbudet og tildeler plass. I tilknytning til boligene skal det være et egnet støttetilbud for beboerne. Bufdir kan, i samarbeid med enkeltkommuner, prøve ut modeller for samarbeid i det lokale tjenesteapparatet.

Bufdir får også ansvar for å forvalte en refusjonsordning hvor frivillige organisasjoner som hjelper unge i akutt fare for tvangsekteskap, kan få refundert utlegg til hotell inntil Kompetanseteamet har foretatt en plassering i bo- og støttetilbudet eller annet alternativ er funnet.

Ansvarlig: BLD

Videreføre støtte til lavterskeltilbud til ungdom i krise

Offentlige myndigheter har ansvar for at ungdom får hjelp når de henvender seg på grunn av press om å gifte seg mot sin vilje. Myndighetene har i flere år samarbeidet med enkelte frivillige organisasjoner for å kunne bistå med rask hjelp i vanskelige situasjoner. Et viktig tiltak var å etablere et samarbeid med Oslo Røde Kors om en informasjonstelefon om tvangsekteskap. Denne telefonen er en enkel kanal til rådgivning og hjelp for ungdom som opplever å bli presset til å inngå ekteskap og for andre aktører som er usikre på hvordan de skal håndtere problematikken. Denne tjenesten skal både utgjøre en del av tilbudet for å forebygge tvangsekteskap, og virke som del av hjelpetilbudet for ungdom i en kritisk situasjon. Informasjonstelefonen samarbeider med og henviser til andre offentlige instanser.

TILTAK 17

Videreføre støtte til lavterskeltilbud til ungdom i krise (BLD)

Organisasjoner som driver lavterskeltilbud til ungdom som opplever å bli presset til å gifte seg mot sin vilje, kan søke om midler til virksomheten. Tilbudet skal hjelpe den unge til å avklare situasjonen og sikre at den unge sluses videre i det offentlige hjelpeapparatet. Videre kan tilbudet bestå i videre kontakt og veiledning etter at den unge har etablert seg på nytt bosted.

Ansvarlig: BLD

De fleste tvangsekteskap som involverer norske borgere eller andre personer med lovlig opphold i Norge, inngås i utlandet. Norske borgere som søker hjelp fra norske utenriksstasjoner, vil kunne få konsulær og praktisk bistand. Innenfor rammen av de folkerettslige forpliktelser Norge har påtatt seg ved ratifisering av gjeldende flyktningkonvensjoner, vil imidlertid også flyktninger eller statsløse personer bosatt i Norge kunne påregne bistand fra norsk utenriksstasjon. Utenriktjenesten vil også kunne bistå norske myndigheter og organisasjoner med informasjon og bistand i konkrete saker. Norge arbeider for at menneskerettigheter, herunder innsatsen mot tvangsekteskap, holdes høyt på agendaen i multilaterale fora som FNs Menneskerettighetsråd, FNs Kvinnekommisjon, FNs Barnekommisjon og FNs Generalforsamling. Utenriktjenesten vil også kunne sette tvangsekteskap på agendaen i bilaterale samtaler og samarbeidsfora der dette er en relevant problemstilling.

Bistand fra utenriksstasjonene til unge utsatt for tvangsekteskap

Regjeringen ønsker å styrke arbeidet mot tvangsekteskap ved utenriksstasjoner som ligger i områder med betydelig utvandring til Norge og hvor tvangsekteskap forekommer. Problematikken ble omtalt i Meld. St. 12 (2010-2011) "Bistand til nordmenn i utlandet". Utenriksstasjonene er pålagt å yte bistand ved tilfeller av tvangsekteskap, jf. Utenriksinstruksen kap. 8 § 18. Utlendingsdirektoratet har utarbeidet et rundskriv for utenriksstasjonenes håndtering av tvangsekteskapsaker (UDI RS 2011-21).

Kompetanse på feltet er en forutsetning for å kunne yte bistand i konkrete tvangsekteskapsaker. Temaet inngår derfor som en egen modul i utreiseforberedende kurs for utenriktjenestens ansatte. Personell som skal til særlig aktuelle land vil bli tilbudt individuell opplæring. Det foregår i tillegg en betydelig kompetanseoverføring til utenriktjenestens personell på stasjoner med integreringsrådgiver fra Integrerings- og mangfoldsdirektoratet.

TILTAK 18

Heve kompetansen i utenriktjenesten (UD)

Personell som skal tjenestegjøre på aktuelle utenriksstasjoner, skal få informasjon om tvangsekteskap, gjeldende retningslinjer og hjelpeinstitusjoner i Norge og Norden. Utenriksdepartementet vil på bakgrunn av innspill fra utenriksstasjonene med størst kompetanse på området og Kompetansteamet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse utarbeide og distribuere et eget erfaringsnotat.

Ansvarlig: UD og BLD

Samarbeid med myndigheter i opprinnelsesland og i Norge

Det ytes konsulær bistand i konkrete tvangsekteskapsaker i samarbeid med flere norske etater, hovedsakelig i samarbeid med Kompetanseteamet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse, som er det koordinerende leddet overfor førstelinjetjenesten i Norge. Man drar også nytte av samarbeid med myndigheter i de aktuelle landene, med forbehold om at problematikken enkelte steder oppfattes som et privat anliggende som verken vedkommer norske eller stedlige myndigheter. Muligheten til å yte bistand avhenger derfor ofte av et samarbeid med private, lokale aktører. Erfaringen tilsier at prosjektrettet virksomhet og nettverksbygging blant lokale og internasjonale organisasjoner styrker utenriktjenestens mulighet for å yte bistand i konkrete saker.

TILTAK 19

Utvikle samarbeid mellom myndigheter og organisasjoner i Norge og i foreldrenes opprinnelsesland (UD)

Utenriktjenesten vil søke å videreutvikle samarbeidet med myndigheter og organisasjoner i aktuelle land for å kunne yte bistand i konkrete saker, herunder ekspertutveksling mellom Norge og aktuelle opprinnelsesland for gjensidig kompetanseheving. Det gode samarbeidet med forvaltning og organisasjoner i Norge vil bli ivarettatt, som forutsetning for korrekt og effektiv oppfølging av saker som utenriksstasjonene kommer i befatning med.

Ansvarlig: UD

Tvangsekteskap på den internasjonale agenda

Regjeringens innsats mot tvangsekteskap må ses i lys av Norges engasjement for menneskerettighetene. Det er viktig å øke bevisstheten hos andre lands myndigheter om tvangsekteskap som et alvorlig menneskerettighetsbrudd. Berørte utenriksstasjoner oppfordres til å sette tvangsekteskap på dagsorden og ta opp problemstillingen i samtaler med myndigheter på ulike nivå og på egnet måte.

TILTAK 20

Ta opp tvangsekteskap i politiske samtaler med andre land (UD)

I bilaterale politiske samtaler med andre lands myndigheter og i forbindelse med besøk av politiske og faglige delegasjoner, bør tvangsekteskap tas opp på egnet måte der dette er en relevant problemstilling.

Ansvarlig: UD og BLD

Nordisk samarbeid

De nordiske landene står overfor mange av de samme utfordringene med hensyn til sosialisering og inkludering av barn og unge med innvandrerbakgrunn, og problemer relatert til tvangsekteskap og æresrelatert vold. Siden 2006 har norske myndigheter arrangert tre nordiske seminarer om arbeidet mot tvangsekteskap og æresrelatert vold. På seminaret i 2006 ble det redegjort for de nordiske landenes innsats og det enkelte lands erfaringer, og det ble gitt anbefalinger for det videre arbeidet. I 2008 var det et spesielt fokus på boliger og beskyttelse. I 2010 arrangerte Integrerings- og mangfoldsdirektoratet (IMDi) seminaret, med bidragsyttere fra Danmark, Sverige og Storbritannia. Temaet for seminaret var lokale tiltak. I 2012 skal det være fokus på andre måter å styrke det nordiske samarbeidet på.

TILTAK 21

Videreføre styrkingen av nordisk samarbeid (BLD)

IMDi vil få i oppdrag å styrke det nordiske samarbeidet om bekjempelsen av tvangsekteskap og æresrelatert vold. IMDi skal samarbeide med Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet, Helse- og omsorgsdepartementet, Utdanningsdirektoratet, Utlendingsdirektoratet, Arbeids- og velferdsdirektoratet og Politidirektoratet om dette.

Ansvarlig: BLD, UD, AD, HOD, JD og KD

Kapittel 5 - Tiltak mot kjønnslemlestelse

Ifølge WHO's definisjon omfatter kjønnslemlestelse alle prosedyrer/handlinger som involverer delvis eller total fjerning av eksterne kvinnelige kjønnsorganer, eller som påfører kjønnsorganer annen skade. Ulike former for kjønnslemlestelse av kvinner blir praktisert. Også såkalt Sunna-omskjæring omfattes av begrepet kjønnslemlestelse. Det er kjønnslemlestelse uavhengig av om inngrepet skyldes kulturelle, religiøse eller andre ikke-terapeutiske grunner. Se WHO sine hjemmesider for mer informasjon.⁵

Tiltakene i dette kapittelet er videreførte tiltak fra Handlingsplan mot kjønnslemlestelse (2008-2011). Tiltak som er ført over i ordinær drift eller som er avsluttet, omtales i kapittel 6.

Nasjonal kompetansefunksjon ved NKVTS

Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress (NKVTS) fikk i 2008 rollen som nasjonal kompetansefunksjon rettet mot kjønnslemlestelse. Senteret har blant annet etablert et forskningsprogram om temaet, bygget nettverk, utviklet en temaside på www.nkvts.no, lansert den digitale veilederen "Kjønnslemlestelse; en veiviser"

og opprettet en referansegruppe knyttet til arbeidet. Barne-, likestillings og inkluderingsdepartementet (BLD) opprettet i 2008 en nasjonal rådgivingsgruppe for innsatsen mot kjønnslemlestelse, bestående av representanter fra berørte miljøer og myndigheter. NKVTS har vært sekretariat for gruppen. Fra 2012 vil NKVTS sin referansegruppe ivareta rådgivningsgruppens funksjon.

For 2012 skal NKVTS blant annet ha fokus på å utvikle og gjennomføre nordisk/europeisk forsknings-samarbeid og trekke den internasjonale dimensjonen inn i den norske forskningen og formidlingen. Videre skal de videreføre forskningsprogrammet som er startet. De skal også bidra til å etablere flere fora for kunnskapsformidling. Arbeidet med å bygge nettverk inn mot berørte miljøer skal

⁵ <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs241/en/index.html>

fortsette, og rollen som rådgiver for departement, offentlige instanser, utenriksstjeneste og frivillige organisasjoner skal videreutvikles.

Det er et mål at forskningsmiljøet knyttet til kompetansefunksjonen videreføres og integreres som en del av NKVTS sin forskningsaktivitet.

TILTAK 22

Videreføre den nasjonale kompetansefunksjonen rettet mot kjønnslemlestelse etablert ved NKVTS (BLD)

Den nasjonale kompetansefunksjonen rettet mot kjønnslemlestelse ved NKVTS skal videreføres i 2012. Oppgavene vil være å utføre forsknings- og utviklingsarbeid, formidle tilgjengelig kunnskap, drive kompetanseutvikling og bygge nettverk.

NKVTS skal drifte og videreutvikle den digitale veilederen "Kjønnslemlestelse; en veiviser".

Ansvarlig: BLD, HOD og JD

Kompetanseheving av ansatte i barnevernet

Fylkesmannsembetene kan søke om midler fra Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet (BLD), til kompetansehevende tiltak rettet mot den kommunale barneverntjenesten. Midlene kan brukes til kurs, konferanser og andre tiltak. Formålet med tiltaket er å gi barneverntjenestene god kompetanse til å håndtere saker hvor det er mistanke om kjønnslemlestelse.

TILTAK 23

Videreføre kompetansehevende tiltak rettet mot den kommunale barneverntjenesten (BLD)

Fylkesmannsembetene kan søke om midler fra BLD til kompetansehevende tiltak om kjønnslemlestelse rettet mot den kommunale barneverntjenesten.

Ansvarlig: BLD

Informasjonstelefon om kjønnslemlestelse

Oslo Røde Kors har siden 2008 betjent en informasjonstelefon om kjønnslemlestelse på oppdrag fra Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet. Tjenesten har vært lagt inn under Oslo Røde Kors sin eksisterende telefontjeneste om tvangsekteskap. Tjenesten skal legges ut på nytt anbud for 2012. Det er ønskelig å finne en mer varig løsning fra 2013.

TILTAK 24

Videreføre informasjonstelefonen om kjønnslemlestelse (BLD)

Den nasjonale informasjonstelefonen om kjønnslemlestelse skal videreføres i 2012.

Barn og unge med behov for råd og veiledning om kjønnslemlestelse skal ha et sted å henvende seg. Informasjonstelefonen skal også kunne benyttes av andre med behov for dette tilbudet.

Ansvarlig: BLD

Internasjonal innsats

Regjeringens internasjonale handlingsplan mot kjønnslemlestelse av jenter ble vedtatt i 2003 og gjelder frem til 2013.⁶ Innsatsen er primært rettet mot tiltak i Norges samarbeidsland for å forebygge og styrke den sosiale mobiliseringen mot kjønnslemlestelse, og på tiltak for å bidra til kompetanse- og kunnskapsheving. Arbeidet som gjøres internasjonalt vil kunne ha positive ringvirkninger for innsatsen mot kjønnslemlestelse i Norge, samtidig som skjæringspunktene mellom det nasjonale og internasjonale arbeidet mot kjønnslemlestelse er mange. Det er spesielt innen kapasitetsbygging, forskning og metodeutvikling at samarbeidet har potensial til å gi resultater.

Fokus på jenter og kvinners rettigheter ligger til grunn for den internasjonale handlingsplanen og inngår som et sentralt aspekt i arbeid mot kjønnslemlestelse som Norge støtter i land der praksisen forekommer. Dette omfatter innsats for kvinners seksuelle og reproduktive rettigheter, og bekjempelse av diskriminering og undertrykking, inkludert vold mot kvinner.

Personer i eksil kan holde på gamle tradisjoner og ikke følge utviklingen som skjer i deres opprinnelsesland. Formidling av informasjon og erfaringer fra arbeidet mot kjønnslemlestelse i aktuelle opprinnelsesland overfor berørte foreldre, barn og unge i Norge er derfor viktig for å skape debatt og generere holdningsendringer. Det kan være nyttig å bruke materiale som har vært benyttet i arbeidet mot kjønnslemlestelse i ulike opprinnelsesland.

Arbeid med holdningsendring i relevante opprinnelsesland utgjør en sentral del av Norges utviklingssamarbeid både med andre land og med frivillige organisasjoner i innsatsen mot kjønnslemlestelse. Dette vil kunne bidra til å endre holdninger også i berørte grupper i Norge. Derfor er det viktig at informasjon om og resultater fra innsatsen mot kjønnslemlestelse som gjøres internasjonalt, formidles til berørte målgrupper og den øvrige befolkningen i Norge.

TILTAK 25

Ta opp kjønnslemlestelse i politiske samtaler med andre land (UD)

I bilaterale politiske samtaler med andre lands myndigheter og i forbindelse med besøk av politiske og faglige delegasjoner, bør kjønnslemlestelse tas opp på egnet måte der dette er en relevant problemstilling. Det bør også støttes opp under nasjonal lovgivning og andre tiltak mot kjønnslemlestelse.

Ansvarlig: UD

TILTAK 26

Informasjon om det norske lovverket mot kjønnslemlestelse skal formidles til myndigheter i relevante land (UD)

Informasjon om det norske lovverket mot kjønnslemlestelse skal formidles til myndigheter i land som har migrasjon til Norge, og hvor kjønnslemlestelse er en relevant problemstilling. Problemstillingen forbundet med jenter bosatt i Norge som blir tatt med til disse landene, skal tas opp i dialog med landets myndigheter der dette er relevant.

Ansvarlig: UD og HOD

TILTAK 27

Formidle erfaringer og resultater fra internasjonalt arbeid mot kjønnslemlestelse (UD)

Utenriksdepartementet og Norad vil formidle informasjon om, og erfaringer fra internasjonalt arbeid mot kjønnslemlestelse, til relevante departementer, direktorater og frivillige organisasjoner.

Ansvarlig: UD

⁶ <http://www.regjeringen.no/upload/kilde/ud/pla/2003/0002/ddd/pdfv/183589-lemlestelse.pdf>

Kapittel 6 - Tiltak som videreføres i ordinær drift eller avsluttes i 2011

Regjeringen har over lengre tid hatt en innsats mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse gjennom flere handlingsplaner. Den offentlige innsatsen har blitt styrket og mange av tiltakene er nå implementert i den ordinære driften. Handlingsplan mot tvangsekteskap (2008-2011) besto av 40 tiltak og Handlingsplan mot kjønnslemlestelse (2008-2011) besto av 41 tiltak. Av de 81 tiltakene er det 47 tiltak som er avsluttet eller videreført i ordinær drift. I dette kapittelet vil status for disse tiltakene bli presentert.

■ TVANGSEKTESKAP

Lovverket mot tvangsekteskap skal håndheves effektivt

Håndbok for familievoldskoordinatorer

Veilederen for politiets arbeid med vold i nære relasjoner ble ferdig mars 2009. Veilederen er en videreføring og oppdatering av håndbok for koordinator for familievold og seksuelle overgrep, og den inneholder oppdatert informasjon om regelverk og praktisk veiledning om tvangsekteskap og kjønnslemlestelse. Veilederen kan lastes ned fra www.politiet.no og www.tvangsekteskap.no

Sentral kompetansegruppe i politiet

Politiets sentrale kompetansegruppe mot tvangsekteskap ble etablert i mars 2011. Gruppen består for tiden av representanter fra Sør-Trøndelag, Søndre Buskerud, Romerike og Oslo politidistrikt i tillegg til en representant fra Oslo statsadvokatembeter og politiets representant i Kompetanseteamet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse. Gruppen ledes av Politidirektoratet.

Tvangsekteskap skal forebygges

Den sosialpedagogiske rådgivningstjenesten i skolen

I arbeidet med å styrke den sosialpedagogiske rådgivningen i skolen for personer med innvandrerbakgrunn har Kunnskapsdepartementet i 2009 vedtatt veiledende kompetansekrav og kompetansekriterier knyttet til sosialpedagogisk rådgivning og utdannings- og yrkesrådgivning i skolen. Betydningen av kompetanse om kulturelle forskjeller understrekes. Spørsmål knyttet til personer med innvandrerbakgrunn har fått et eget fokus i etter- og videreutdannings-tilbud for rådgivere. Tilbudet ble iverksatt høsten 2009. Det er også etablert samarbeid mellom Integrerings- og mangfoldsdirektoratet og Utdanningsdirektoratet på minoritetsfeltet for å bidra til samarbeid og erfaringsdeling.

Foreldrenettverket i skolen

Minoritetsspråklig ressursnettverk (MiR) startet som et tiltak i Foreldreutvalg i grunnskolens (FUG) regi "Minoritetsspråklige foreldre - en ressurs for elevenes opplæring i skolen". MiR har nå skiftet navn til Multikulturelt initiativ og ressursnettverk.

MiR arrangerte i oktober 2009 en konferanse "Internasjonale erfaringer med samarbeid mellom hjem og skole".

Bidra til at kommunene har gode rutiner for oppfølging når elever uteblir fra skoleferien

Kommunen og skolen skal sikre at barn i opplæringspliktig alder får oppfylt sin rett og plikt til grunnskoleopplæring. Det er viktig at hver kommune og skole følger opp den enkelte elev som ikke møter til opplæringen.

Utdanningsdirektoratet har utarbeidet en veileder som tar sikte på å klargjøre hva kommuner må gjøre for å sørge for at retten til offentlig grunnskoleopplæring er oppfylt. Direktoratet har også utarbeidet forslag til konkrete rutiner som skoler og kommuner kan følge. Veilederen kan lastes ned fra www.udir.no/Regelverk

Informasjonsmaterieill tilpasset ulike målgrupper

Det er utviklet to informasjonsbrosjyrer om tvangsekteskap, en rettet mot ungdom og en rettet mot foreldre. Brosjyrene er utgitt i fellesskap av fem direktorater: Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet, Helsedirektoratet, Integrerings- og mangfoldsdirektoratet, Politidirektoratet og Utlendingsdirektoratet.

Brosjyre – «Informasjon til ungdom om tvangsekteskap»
Formålet er å gi ungdom informasjon om rettigheter og hvor de kan få hjelp hvis de har konflikter med familien. Brosjyren foreligger på norsk og vil i første omgang bli oversatt til engelsk, urdu, somali, arabisk, sorani, farsi/persisk, pashto og tyrkisk. Flere språk vil bli vurdert etter hvert.

Brosjyren kan lastes ned fra www.imdi.no/kunnskapsbasen og www.tvangsekteskap.no

Brosjyre – «Informasjon til foreldre om ekteskap»

Formålet med brosjyren er å forebygge, og den understreker foreldrenes ansvar for god kommunikasjon med barna. Den foreligger på norsk, og vil i første omgang bli oversatt til engelsk, urdu, somali, arabisk, sorani, farsi/persisk, pashto og tyrkisk. Flere språk vil bli vurdert etter hvert.

Brosjyren kan lastes ned fra www.imdi.no/kunnskapsbasen og www.tvangsekteskap.no

«Med egne ord» — film om tvangsekteskap

Filmen om tvangsekteskap er produsert av Munch Film A/S. Den varer i 40 minutter, med en kortversjon på ti minutter. Ungdommer forteller om sine erfaringer med press, tvang og vold, og representanter fra tjenesteapparatet forteller om aktuelle hjelpetilbud. Målet med filmen er å gi økt kunnskap om bakgrunn for, og konsekvenser av tvangsekteskap, og hvordan det kan oppleves for ungdommene. Filmen er derfor særlig aktuell for skolen. Et teksthefte følger med. Filmen foreligger kun på norsk.

Brosjyrene og filmen kan bestilles på www.bufetat.no/materieill.

«Informasjon om tvangsekteskap til asylsøkere i mottak»

Oppdatert informasjonsmaterieill, blant annet materiellet nevnt ovenfor, er distribuert til asylmottakene, og inngår som en del av mottakenes informasjonsarbeid.

"Konvensjoner og lover om tvangsekteskap"

Heftet gir en oversikt over norske lover og internasjonale konvensjoner på området. Heftet kan bestilles på www.publikasjoner.dep.no. Publikasjonskoden er Q-1170 B.

Foreldreveiledningsprogrammet

Temaet tvangsekteskap og bruk av vold i barneoppdragelsen er integrert i Program for foreldreveiledning, minoritetsvarianten, og videreføres som en del av den ordinære virksomheten. Dette er viktig forebyggende arbeid, der en arbeider med foreldrenes holdninger gjennom å stimulere til selvrefleksjon.

Nettverk av ressurspersoner

Tiltaket var planlagt å bygge på erfaringer fra Regnbueprosjektet ved Sentrum familiekontor i Oslo. Dette prosjektet ble avsluttet i 2007. Siden den gang er det ikke avsatt spesifikke midler til videreføring av erfaringene fra prosjektet. Tiltaket har i mindre skala blitt videreført innen eksisterende økonomisk ramme. Av prioritets hensyn er tiltaket avsluttet.

Informasjon om tvangsekteskap for nye forstandere

Kulturdepartementet har utarbeidet en veileder for nye forstandere. Fylkesmannsembetene skal ta utgangspunkt i veilederen i forbindelse med at nye forstandere godkjennes. Veilederen inneholder informasjon om tvangsekteskap.

Etablering av jente- og gutteklubber

Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet har invitert noen organisasjoner til å fremme forslag om hvordan arbeidet mot tvangsekteskap kan styrkes gjennom jente- og gutteklubber. Klubbene skal bestå av ungdom med innvandrerbakgrunn. Målsettingen er å styrke de unge til å ta egne valg.

Kompetanse og samarbeid skal styrkes**Regionale ressursentre**

De fem regionale ressursentre om vold, traumatisk stress og selvmordsforebygging (RVTS) har ansvar for å tilby kompetansehevede tiltak, råd og veiledning til tjenestene om vold, traumatisk stress og selvmordsforebygging. Ressurssentrenes formål er å styrke regional kompetanse på volds- og traumefeltet på permanent basis. De skal også arbeide for å bidra til bedre og mer helhetlige tjenester gjennom kompetansebygging i tjenesteapparatet, og utvikling av hensiktsmessige samarbeidsmodeller. Tvangsekteskap er ett av temaområdene RVTSene tilbyr spisskompetanse på, og arbeidet er integrert som en del av sentrenes kjernevirksomhet.

Arbeidet mot tvangsekteskap – en veileder

Veilederen "Arbeidet mot tvangsekteskap – en veileder" ble lansert i februar 2009.

Veilederen kan lastes ned fra www.tvangsekteskap.no eller bestilles på e-post bestilling@imdi.no.

Tvangsekteskap og æresrelatert vold – En veileder til barneverntjenesten

Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet vil i løpet av 2011 ferdigstille en veileder til barnevernet om arbeid i saker med æresrelatert vold. En stor del av sakene som Kompetanseteamet mot tvangsekteskap veileder i, handler om unge under 18 år. I disse sakene har barnevernet en sentral rolle.

Helsetjenestens oppfølging av tvangsekteskapsaker

Det er det ordinære og lokale apparatet i helsetjenesten som har ansvar for å bidra i arbeidet mot tvangsekteskap. Handlingsplanen omtaler behovet for kunnskap og kompetanse i helsetjenesten. Helsemyndighetene har etablert flere kompetansestrukturer for å ivareta og utvikle særskilt kompetanse på vold og traumeområdet. Det gjelder nasjonale sentre som Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress (NKVTS) og Nasjonal kompetanseenhet for minoritetshelse (NAKMI). Videre er de fem regionale ressursentrene om vold, traumer og selvmordsforebygging (RVTS) etablert for å gi tjenestene opplæring og veiledning. De skal også sørge for at relevant informasjon og nettverk er tilgjengelig. RVTSene skal dekke flere temaer som gjelder vold og traumeområdet, og sentrene har hatt særskilte oppdrag knyttet til både tvangsekteskap og kjønnslemlestelse. I tillegg til disse særskilte kompetansesentrene har Fylkesmannen informasjons- og veiledningsfunksjoner overfor tjenestene. Fylkesmannen har også bidratt i arbeidet mot kjønnslemlestelse og tvangsekteskap gjennom konferanser, kurs og andre opplæringstiltak.

Fra og med 2012 inngår arbeid med tvangsekteskap som en permanent oppgave i de ordinære strukturene.

Kompetanseheving i folkeregistrene

Det ble avholdt opplæringsseminar for folkeregistermyndigheten i 2009. Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet arrangerte seminaret i samarbeid med Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet og Skattedirektoratet. I tillegg til ansatte i skatteetaten

var også ansatte hos fylkesmannen invitert. Hensikten med kurset var kompetanseheving, erfaringsutveksling og økt kunnskap om tvangsekteskapsproblematikken.

Hjelpetiltakene skal være gode og tilgjengelige

Utredning av kvaliteten i bo- og behandlingstilbudet

Institutt for samfunnsforskning (ISF) har utredet kvaliteten i botilbudene for unge utsatt for tvangsekteskap og leverte i 2008 rapporten "Et trygt sted å bo. Og noe mer". Utredningen omfattet de såkalte "kriseboligene", krisesentrene og Bokollektivet. ISF peker på det problematiske i at to frivillige organisasjoner var overlatt ansvaret for kriseboligene. ISF mener at det kan svekke likebehandlingsprinsippet, forhindre innsyn og bidra til at kommunene ikke bygger opp et eget apparat for å ta imot unge på flukt fra tvangsekteskap. Utredningen anbefalte at bo- og støttetilbudet burde styrkes og utvides, i tillegg til at det ordinære tilbudet til unge i en vanskelig livssituasjon burde tilpasses denne målgruppen. Utredningen anbefalte at tiltakene burde ivareta ulike behov hos ulike personer i ulike faser. Utfordringen med å sikre et tilbud til både kvinner, menn og par ble også belyst. Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet har tatt hensyn til anbefalingene i utviklingen av det nasjonale bo- og støttetilbudet. Rapporten kan lastes ned fra www.samfunnsforskning.no

Internasjonal innsats og samarbeid skal styrkes

Rutiner for håndtering av tvangsekteskapsaker

Utlendingsdirektoratets rundskriv om utenriksstasjonenes håndtering av tvangsekteskapsaker er ferdigstilt (RS 2011-21, publisert 26. april 2011). Den erstatter eksisterende veileder til utenriksstasjonene (vedlegg til RS 2004-001). Formålet med rundskrivet er å etablere retningslinjer for utenriksstasjonenes håndtering av utlendingssaker når det foreligger opplysninger eller mistanke om tvangsekteskap.

Rundskrivet gir også retningslinjer for konsulær bistand til personer som er tvangsgiftet eller risikerer å bli det, og som ønsker å returnere til Norge. Retningslinjene skal sikre at personer som er utsatt for tvangsekteskap eller står i fare for å bli utsatt for det, kan bli identifisert og få nødvendig bistand. Retningslinjene om konsulær bistand er utarbeidet i samarbeid med Utenriksdepartementet (UD), og gir utfyllende retningslinjer til UD's instruks for utenriksstjenesten (utenriksinstruksen) kapittel 8 § 18 om tvangsekteskap.

Utgifter til hjemsendelse ved tvangsgifte og kjønnslemlestelse

Jenter og gutter som blir tvangsgiftet eller forsøkt tvangsgiftet kan ha problemer med å få dekket utgiftene til hjemreise til Norge.

Det er siden 2007 avsatt midler til hjemsendelse i slike tilfeller. Midlene dekker også tilfeller av kjønnslemlestelse. Tiltaket er gått over i ordinær drift, og Integrerings- og mangfoldsdirektoratet forvalter ordningen gjennom eget rundskriv (IMDi rundskriv 09/10).

Europeisk samarbeid

Spørsmålet om samarbeid om gjenbosetting av personer som er utsatt for tvangsekteskap, ble tatt opp på embetsmannsmøte i Nordisk samrådsgruppe på høyt nivå for flyktningsspørsmål (NSHF) 26. juni 2008. I møtet ble det konkludert med at det ved behov for gjenbosetting i et annet nordisk land av personer som er utsatt for tvangsekteskap, må gjøres henvendelser bilateralt i hvert enkelt tilfelle. Det ble ikke ansett som hensiktsmessig å inngå et mer formelt samarbeid på feltet.

Kunnskap og forskning skal styrkes

Følgeevaluering

Institutt for samfunnsforskning (ISF) har følgeevaluert Handlingsplan mot tvangsekteskap (2008-2011).

Følgende fire tema ble spesifisert i oppdraget:

- Grad av forankring og samarbeid i det offentlige tjenesteapparatet
- Implementering og gjennomføring av planen
- Effekten av planen som helhet
- Effekten av enkelttiltak

ISF fikk i oppdrag å følge sju enkelttiltak:

- Tiltak 4. Etablere ordning med minoritetsrådgivere ved videregående skoler
- Tiltak 17. Øke støtten til frivillige organisasjoners holdningsskapende arbeid.
- Tiltak 19. Styrke og videreføre Kompetanseteamet mot tvangsekteskap.
- Tiltak 23. Etablere lokale samarbeidsprosjekter i regionene (Drammensprosjektet "Æresrelatert vold i Drammen").
- Tiltak 27. Etablere ytterligere botilbud til unge over 18 år.
- Tiltak 28. Etablere ytterligere botilbud til unge under 18 år.
- Tiltak 31. Opprette integreringsattachéstillinger.

Rapportene konkluderer med at handlingsplanen har ført til en styrking både av hjelpetiltak og av det forebyggende arbeidet mot tvangsekteskap.

Rapportene kan lastes ned fra www.samfunnsforskning.no og fra www.tvangsekteskap.no.

Etablere rutiner for systematisk registrering av tvangsekteskapsaker

Se omtale under kjønnslemlestelse, s. 33.

KJØNNSLEMLESTELSE

Effektiv håndheving av lovverk

Veileder om regelverk, roller og ansvar knyttet til kjønnslemlestelse

Helse- og omsorgsdepartementet, Kunnskapsdepartementet, Justis- og politidepartementet og Barne- og likestillingsdepartementet publiserte våren 2008 "Veileder om regelverk, roller og ansvar knyttet til kjønnslemlestelse" (Q-1145 B). Veilederen kan lastes ned fra www.regjeringen.no. Offentlige institusjoner kan bestille veilederen på e-post publikasjonsbestilling@dss.dep.no.

Endring av reglene om foreldelsesfrist

Ved lov 19. juni 2009 nr. 78 ble det vedtatt en endring i straffeloven om å utsette starttidspunktet for foreldelsesfristen for kjønnslemlestelse, slik at fristen først begynner å løpe fra den dagen fornærmede fyller 18 år. Loven trådte i kraft straks med virkning for alle fremtidige overtredelser av forbudet mot kjønnslemlestelse, samt overtredelser som ikke allerede var foreldet da lovendringen trådte i kraft.

Retningslinjer for å inndra pass

Politidirektoratet har utarbeidet retningslinjer for inndragelse av pass/utlendingspass og reisebevis, samt retningslinjer for når politiet kan nekte å utstede pass/utlendingspass og reisebevis ved mistanke om utreise for å utføre kjønnslemlestelse. Retningslinjene ble publisert 4. mai 2009 i rundskriv 2009/007 "Retningslinjer for å nekte utstedelse, eller inndra pass, utlendingspass og reisebevis ved mistanke om utreise for å utføre kjønnslemlestelse" fra Politidirektoratet. Retningslinjene kan lastes ned fra Politiets hjemmesider www.politiet.no og fra Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementets temaside om kjønnslemlestelse på www.regjeringen.no/bld.

Utlendingsforvaltningen

Gjennom Utlendingsforvaltningens tiltak mot kjønnslemlestelse (UTMOK-prosjektet) i Utlendingsdirektoratet (UDI) har en gått gjennom ulike sider av håndteringen av saker der kjønnslemlestelse kan være en aktuell problemstilling. Justis- og

politidepartementet (JD) følger opp prosjektets anbefalinger.

Fare for kjønnslemlestelse ved retur til hjemlandet kan gi rett til oppholdstillatelse etter søknad om beskyttelse i Norge. JD har i 2011 instruert UDI om å vurdere fare for kjønnslemlestelse selv om barnet eller hennes foreldre ikke har fremmet anførsler om dette, dersom generelle og individuelle forhold tilsier at det kan foreligge en slik fare ved retur til hjemlandet.

Økt kompetanse og kunnskapsformidling

Kartlegging av feltet

Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress (NKVTS) har gjennomført en kartlegging av hvem som jobber med kjønnslemlestelse og deres kompetansebehov: "Wenche Jonassen og Randi Saur: Arbeid med kjønnslemlestelse i Norge. En kartlegging. NKVTS 1/2011". Rapporten kan lastes ned fra NKVTS sin temaside om kjønnslemlestelse på www.nkvts.no.

Opplæringsprogram for kompetanseheving i barnevernet

Barne-, likestillings og inkluderingsdepartementet har i samarbeid med fire høyskoler⁷ utarbeidet et videreutdanningstilbud til ansatte i barnevernet. Videreutdanningen heter Barnevern i et minoritetsperspektiv, og temaet kjønnslemlestelse inngår i pensum. Målet er å gi studentene grunnleggende kunnskap om hva et kultursensitivt barnevern er, samt å øke deres ferdigheter i arbeidet med barn, unge og familier med minoritetsbakgrunn. Studiet gir 15 studiepoeng og kan inngå i et masterstudium ved læresteder som tilbyr dette.

Videreutdanningen ble gjennomført i perioden 2008 til 2010. NTNU Samfunnsforskning har evaluert videreutdanningen, og departementet vurderer nå videre oppfølging av tiltaket.

Foreldreveiledningsprogrammet

Temaet kjønnslemlestelse er integrert i Program for foreldreveiledning, minoritetsvarianten, og videreføres

som en del av den ordinære virksomheten. Dette er viktig forebyggende arbeid, der en arbeider med foreldrenes holdninger gjennom å stimulere til selvrefleksjon.

Utrede rutiner for systematisk registrering av kjønnslemlestelsessaker og etablering av rutiner for systematisk registrering av tvangsekteskapsaker

Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet (Bufdir) fikk i 2009 i oppdrag å utrede rutiner for systematisk registrering av kjønnslemlestelsessaker. Bufdir ble senere bedt om å inkludere temaet tvangsekteskap i samme utredning.

I 2010 fikk FAKTUM Nor i oppdrag å utrede registrering av saker i tjenesteapparatet som omhandler tvangsekteskap og kjønnslemlestelse. De skulle utrede praktisk gjennomføring, personvern og økonomiske/administrative konsekvenser. Sommeren 2011 leverte de en rapport som gjennomgår relevant lovverk. Gjennomgangen viser at opplysninger om helseforhold i henhold til personopplysningsloven er en sensitiv opplysning. Det er derfor særlig strenge krav til oppbevaring og utlevering, i tillegg til krav om konsesjon fra Data-tilsynet. Helseregisterloven understreker krav om lovhjemmel for sentrale registre som omfatter helseopplysninger og setter strenge krav om relevant og nødvendig formål. Lovverket som regulerer helsetjenestene, barnevernet, barnehage, skole og politiets registreringer gir ikke hjemmel for å viderefremme denne type informasjon til et nasjonalt register. Dersom et nasjonalt register skal opprettes, vil det måtte foretas flere lovendringer og et betydelig arbeid med implementering og kontroll knyttet til sikkerhetskrav og må gjennomføres etter personvern. Det vil kreve et stort arbeid å innføre likeartet klassifisering av tilfeller, standardiserte koder og å etablere gode rutiner som ivaretar informasjonssikkerhet. Et anonymt register vil i tillegg medføre utfordringer når det gjelder fare for dobbeltregistreringer.

Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet vil vurdere alternative måter å innhente data om kjønnslemlestelses- og tvangsekteskapsaker i tjenesteapparatet.

⁷ Høgskolen i Finnmark, Høgskolen i Lillehammer, Høgskolen i Oslo og Høgskolen i Telemark

Informasjon om kjønnslemlestelse for nye forstandere

Kulturdepartementet har utarbeidet en veileder for nye forstandere. Fylkesmannsembetene skal ta utgangspunkt i veilederen i forbindelse med at nye forstandere godkjennes. Veilederen inneholder informasjon om kjønnslemlestelse.

Den sosialpedagogiske rådgivningstjenesten i skolen

Se omtale under tvangsekteskap, s. 28.

Foreldrenettverket i skolen

Se omtale under tvangsekteskap, s. 29.

Kompetanseheving av helsepersonell

Helsedirektoratet har fordelt midler til landets Fylkesmenn for oppfølging av tiltak 16 i Handlingsplan mot kjønnslemlestelse (2008-2011). Det er gjennomført regionale/fylkesvise konferanser og kurs om kjønnslemlestelse og tvangsekteskap i regi av fylkesmennene og de regionale ressurs-sentrene om vold, traumatisk stress og selvmordsforebygging (RVTS).

Det vises til rapport 1/2011 (NKVTS) Arbeid med kjønnslemlestelse i Norge, se s. 33.

Aktuelle fagorganisasjoner er blitt spurt om hva eksisterende utdanning og etterutdanning tar opp om kjønnslemlestelse. Forespørselen følges opp med en kartlegging av aktuelle fagutdanninger. Det er behov for mer skoling og informasjon, spesielt for fastleger, men også for kommuneleger, jordmødre, psykologer, og helsepersonell i spesialisthelsetjenesten.

Fra 2012 vil Helsedirektoratet gi Fylkesmennene, de regionale ressurs-sentrene om vold, traumatisk stress og selvmordsforebygging (RVTS), Nasjonal kompetansenhet for minoritetshelse (NAKMI) og helseforetakene i oppdrag å gjennomføre fylkesvise kurs, seminarer og andre opplæringstiltak. Det vil være et permanent behov for oppdatert kunnskap og utdanningstilbud om tvangsekteskap, kjønnslemlestelse og kultursensitive tjenester. Kompetansetiltak og særskilt veiledning videreføres derfor i de ordinære strukturer i 2012.

Forebygging og holdningsskapende arbeid i berørte miljøer

Helsestasjons- og skolehelsetjenesten

Helsedirektoratet utarbeidet i 2009 "Tilbud om samtale og frivillig underlivsundersøkelse, en veileder for helsestasjons- og skolehelsetjenesten". Veilederen ble revidert i 2011. Veilederen sees i sammenheng med tiltak 27, 29, 30 og 31 i Handlingsplan mot kjønnslemlestelse (2008-2011).

Fra 2008 til 2010 ble det gitt tilskudd fra Helsedirektoratet til kommuner og bydeler som hadde ekstra tiltak på helsestasjonene eller andre informasjons- og forebyggende tiltak i forbindelse med sommerferien. Helsedirektoratet har også utarbeidet informasjonsmaterieell til berørte grupper og helsepersonell i forbindelse med dette tilbudet som ble landsdekkende fra 2010. Helsedirektoratet har gjennom fylkesmenn oppfordret kommuner med høy andel innbyggere fra berørte befolkningsgrupper om å sette i gang ungdoms-, kvinne- og manngrupper i regi av helsestasjons- og skolehelsetjenesten.

Videreføre og styrke arbeidet mot kjønnslemlestelse i helseregionene

Det vises til omtale under Helsetjenestens oppfølging av tvangsekteskapsaker s. 30 og Kompetanseheving av helsepersonell på s. 34.

Informasjonsmaterieell om kjønnslemlestelse

På bakgrunn av revisjonen av brosjyren "Vi er OK" har Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress (NKVTS) utarbeidet en ny informasjons-brosjyre "Kroppen din er perfekt fra naturens side", som retter seg til unge jenter. Brosjyren er oversatt til flere språk. Brosjyren kan lastes fra NKVTS sin temaside om kjønnslemlestelse på www.nkvts.no. NKVTS har skrevet en artikkel som brukes i Introduksjonsprogrammet.

NKVTS har utviklet en presentasjon om Female Genital Mutilation (FGM) for islamske ledere med referanser fra Koranen som er godkjent av generalsekretæren i Islamsk Råd.

NKVTS har i samarbeid med helsetjenesten på Sogn videregående skole vært med på å utvikle et undervisningsopplegg for elevene. Opplegget inngår nå i "Kjønnslemlestelse; en veiviser" som er NKVTS sin temaside om kjønnslemlestelse på www.nkvts.no.

Tilgjengelige helsetjenester

Spesialisthelsetjenestens tiltak mot kjønnslemlestelse

Tiltaket er inkludert i pågående arbeid knyttet til St.meld. nr. 12 (2008-2009) "En gledelig begivenhet. Om en sammenhengende svangerskaps-, fødsels- og barselomsorg". Blant annet skal det utvikles helhetlige, kunnskapsbaserte retningslinjer for dette feltet. Helsedirektoratet har startet med å utarbeide retningslinjer for barselomsorgen. Etter hvert vil direktoratet revidere retningslinjer for svangerskapsomsorgen og deretter utvikle nye retningslinjer for fødselsomsorgen. Retningslinjearbeidet vil omtale hvordan kjønnslemlestedede kvinner kan få helsehjelp. I spesialisthelsetjenesten er arbeidet med kjønnslemlestedede kvinner og forebygging av kjønnslemlestelse en tverrfaglig oppgave. Både fysioterapeuter, jordmødre og gynekologer er involvert. Retningslinjene vil rette seg til helsepersonell som har oppgaver knyttet til målgruppen.

Samhandlingsrutiner

Nasjonal kompetanseenhet for minoritetshelse (NAKMI) rapport fra januar 2011 dokumenterer mangelfulle internkontrollsystemer og rutiner for journalføring. Flere av anbefalingene omhandler forhold vedrørende det som skal være etablerte rutiner. Dette må ivaretas gjennom internkontroll og eventuelt tilsyn.

Kartlegging og evaluering av informasjonsarbeid og rutiner i helsetjenesten

Nasjonal kompetanseenhet for minoritetshelse NAKMI (2011) har gjennomført en kartlegging av informasjonsrutiner mellom helsestasjoner og sykehus om kjønnslemlestelse. NAKMI har også evaluert helsetjenestens informasjonsarbeid for å forebygge kjønnslemlestelse. Rapportene kan lastes ned fra www.nakmi.no eller www.helsedirektoratet.no.

Informasjon om kjønnslemlestelse i forbindelse med svangerskapskontroll

Tiltaket er inkludert i pågående arbeid med oppfølging av St.meld.nr.12 (2008-2009) "En gledelig begivenhet. Om en sammenhengende svangerskapsomsorg-, fødsels- og barselomsorg". I retningslinjene for svangerskapsomsorgen skal styrket informasjon om kjønnslemlestelse inngå.

Revidert veileder om helsetjenestetilbudet til asylsøkere, flyktninger og familiejenforente

Revidert veileder⁸ (2010) omfatter omtale av tilbud om samtale og underlivsundersøkelse innen ett år etter ankomst for kvinner og jenter med bakgrunn fra områder i land der forekomsten av kjønnslemlestelse er 30% eller mer i følge Verdens helseorganisasjon.

Utredning om muligheten for legedokumentasjon

Helse og omsorgsdepartementet (HOD) ledet i 2008 en arbeidsgruppe med representanter fra berørte grupper, transittmottak, Helsedirektoratet og Barne- og likestillingsdepartementet. Arbeidsgruppens rapport ble ferdigstilt i februar 2009. Arbeidsgruppen tilrådte ikke en særskilt ordning om legedokumentasjon på at jenter/kvinner ikke er kjønnslemlestet.

Arbeidsgruppen gikk inn for at berørte jenter/kvinner kan be om legeattest om at kjønnslemlestelse ikke er foretatt i forbindelse med eventuell frivillig underlivsundersøkelse. «Rundskriv 1-5/2009 Forebygging av kjønnslemlestelse» ble oppdatert i november 2010. Rundskriv 1-2/2010 kan lastes ned på www.regjeringen.no eller www.helsedirektoratet.no. Veileder om tilbud om samtale og frivillig underlivsundersøkelse er revidert i 2011.

Evaluering av informasjonsarbeidet i helsetjenesten

Nasjonal kompetanseenhet for minoritetshelse (NAKMI) ferdigstilte i januar 2011 en rapport hvor de evaluerte helsetjenestens informasjonsarbeid for å forebygge kjønnslemlestelse. I rapporten belyses helsestasjons- og skolehelsetjenestens informasjonsarbeid overfor personer som har bakgrunn fra

⁸ http://www.helsedirektoratet.no/vp/multimedia/archive/00296/Helsetjenestetilbud_296039a.pdf

aktuelle land. Helsedirektoratet vurderer oppfølging av aktuelle anbefalinger i rapporten, blant annet anbefaling om egen studie av fastlegenes informasjonsarbeid.

Styrket innsats ved ferier

Sommertiltak mot kjønnslemlestelse

Sommeren 2007 var det informasjonsstand på Gardermoen flyplass og senere på Grønland i Oslo, hvor det ble delt ut informasjonsmateriell om forbudet mot kjønnslemlestelse. Standen var betjent av Primærmedisinsk verksted. Det ble valgt ikke å gjenta denne type informasjonsvirksomhet i planperioden.

Fra 2008 til 2010 har Helsedirektoratet gitt tilskudd til kommuner og bydeler som har hatt ekstra tiltak på helsestasjonene eller andre informasjons- og forebyggende tiltak i forbindelse med sommerferien.

Barne-, likestillings- og inkluderingsministeren sendte i forkant av sommeren 2010 og 2011 ut et informasjonsbrev til alle landets kommuner, fylkeskommuner og NAV-kontor. Formålet med brevene har vært å styrke hjelpeapparatets fokus på dem som kan stå i fare for å bli utsatt for tvangsekteskap eller kjønnslemlestelse i løpet av sommerferien.

Styrket internasjonal innsats

Informasjon om norsk lovgivning på området

Etter avtale med relevante ambassader i Norge og Norden skal informasjon om norsk lovgivning på området gjøres tilgjengelig for visumsøkere ved disse ambasadene. Handlingsplanen mot kjønnslemlestelse (2008-2011) er oversatt til engelsk, fransk, arabisk og somali, og distribuert til relevante ambassader. Også norsk lovverk mot kjønnslemlestelse er oversatt til relevante språk. Norske utenriksstasjoner i land hvor kjønnslemlestelse er utbredt vil dermed gjøre viktig informasjonsmateriell tilgjengelig.

Evaluering av Handlingsplanen

Oxford Research har evaluert arbeidet med Handlingsplan mot kjønnslemlestelse (2008-2011). Sluttrapporten vil foreligge våren 2012.

Følgende fire tema ble spesifisert i oppdraget:

- Grad av forankring og samarbeid i det offentlige tjenesteapparatet
- Implementering og gjennomføring av planen
- Effekten av planen som helhet
- Effekten av enkelttiltak

Oxford Research har fulgt følgende tiltak årlig:

- Tiltak 5. Etablere en nasjonal kompetansefunksjon rettet mot kjønnslemlestelse
- Tiltak 20. Økonomisk støtte til frivillige organisasjoners forebyggende arbeid
- Tiltak 23. Videreføre og styrke arbeidet mot kjønnslemlestelse i ressursgruppene i de fem helseregionene

I tillegg er følgende tiltak fulgt over begrenset tidsperiode:

- Tiltak 13. Utvikle ressursmateriell om kjønnslemlestelse til bruk for elever og lærere
- Tiltak 15. Bruke foreldrenettverket i skolen
- Tiltak 18. Bevisstgjøring av nyankomne innvandrere om kjønnslemlestelse og konsekvensene
- Tiltak 22. Helsestasjons- og skolehelsetjenesten skal rette sitt informasjonsarbeid mot ungdom, kvinner, menn og foreldre i de berørte gruppene
- Tiltak 30. Styrke informasjon om kjønnslemlestelse i forbindelse med svangerskapskontroll

Delrapportene kan lastes ned fra <http://noxford.tuen.dk/>

Mer informasjon

- www.tvangsekteskap.no
- www.imdi.no
- www.udi.no
- www.politiet.no
- www.landsider.no
- www.fn.no
- www.lovdatabasen.no

Kompetanseteamet mot tvangsekteskap og kjønnslemlestelse

E-post kompetanseteamet@imdi.no

Telefon 47 80 90 50

Røde Kors-telefonen om tvangsekteskap og kjønnslemlestelse

E-post info.tvangsekteskap@redcross.no

Telefon 815 55 201

Selvhjelp for innvandrere og flyktninger (SEIF)

E-post seif@seif.no

Telefon 22 03 48 30

Utgitt av:
Utgitt av: Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet

Offentlige institusjoner kan bestille flere
eksemplarer fra:

Departementenes servicesenter
Internett: www.publikasjoner.dep.no
E-post: publikasjonsbestilling@dss.dep.no
Telefon: 22 24 20 00

Publikasjonskode: Q-1193 B
Design og illustrasjon: Gjerholm Design/Anne Leela
Trykk: Merkur-Trykk AS, 11/2011 - 6000

